

Fridrih Engels

Razvitak socijalizma od utopije do nauke

Revolucionarni savez rada Srbije,
2020.

Sadržaj

Utopijski socijalizam	3-12
Dijalektika	13-19
Istorijski materijalizam	20-35

Prvi put objavljeno marta-maja 1880. Godine

UTOPIJSKI SOCIJALIZAM

Savremeni socijalizam je po svom sadržaju pre svega rezultat posmatranja, sa jedne strane, klasnih suprotnosti koje vladaju u današnjem društvu između imućnih i neimućnih, kapitalista i najamnih radnika, a sa druge strane — anarhije koja vlada u proizvodnji. Međutim, po svom teorijskom obliku, on se u početku pojavljuje kao dalje, u neku ruku doslednije razvijanje principa koje su istakli veliki francuski prosvetitelji XVIII veka. Kao svaka nova teorija, i on je najpre morao da pođe od zatečenog idejnog materijala, ma koliko da mu je koren bio u materijalnim ekonomskim činjenicama.

Veliki ljudi koji su u Francuskoj prosvećivali duhove za revoluciju koja se približavala, i sami su istupali krajnje revolucionarno. Oni nisu priznavali nikakav spoljni autoritet, ma koje vrste on bio. Religija, shvatanje prirode, društvo, državni poredak — sve je bilo podvrgnuto najbespoštednijoj kritici; sve je to imalo da opravda svoj opstanak pred sudom razuma ili da se odrekne opstanka. Misleći razum je uzet kao jedino merilo svega. To je bilo doba kada je, kako veli Hegel, svet bio postavljen na glavu, najpre u tom smislu, što su čovečja glava i principi koje je ona otkrila svojim mišljenjem zahtevali da važe kao osnova svakog ljudskog delovanja i udruživanja, a zatim i u širem smislu, što je stvarnost koja je protivrečila tim principima zaista bila prevrnutu od vrha do temelja. Svi dotadašnji oblici društva i države, sve tradicionalne predstave bačeni su kao nerazumni u staro gvožđe; svet se dotle rukovodio jedino predrasudama; sve prošlo zasluživalo je samo sažaljenje i prezir. Tek sada je svanuo dan — nastalo je carstvo razuma; praznovericu, nepravdu, privilegiju i ugnjetavanje trebalo je od sad da potisnu večita istina, večita pravda, jednakost zasnovana na prirodi i neotuđiva ljudska prava.

Mi sada znamo da to carstvo razuma nije bilo ništa drugo nego idealizovano carstvo buržoazije; da je večita pravda našla svoje ostvarenje u buržoaskom pravosuđu; da se jednakost svela na buržoasku jednakost pred zakonom; da je kao jedno od najbitnijih čovekovih prava bila proklamovana — buržoaska svojina; i da je država razuma, Rusoov društveni ugovor, ostvarena i mogla biti ostvarena jedino kao buržoaska, demokratska republika. Kao ni svi njihovi prethodnici, tako ni veliki mislioci XVIII veka nisu mogli preći granice koje im je postavila njihova sopstvena epoha. Ali pored suprotnosti između feudalnog plemstva i buržoazije, koja je istupala kao predstavica celog ostalog društva, postojala je opšta suprotnost između eksploatatora i

eksploatisanih, između bogatih besposličara i radne sirotinje. Upravo ta okolnost je omogućavala predstavnicima buržoazije da istupaju kao predstavnici ne jedne posebne klase, već čitavog čovečanstva koje pati. I ne samo to. Od svog postanka buržoazija nosi u sebi svoju suprotnost: kapitalisti ne mogu postojati bez najamnih radnika, i u istoj srazmeri u kojoj se srednjovekovni esnaflija razvijao u modernog buržuja, u istoj srazmeri razvijao se i esnafski kalfa i vanesnafski nadničar u proletera.

I mada je buržoazija, uopšte uzevši, mogla polagati pravo na to da u borbi protiv plemstva zastupa istovremeno i interese raznih radnih klasa onog vremena, ipak su u svakom velikom buržoaskom pokretu izbijali samostalni pokreti one klase koja je bila više ili manje razvijeni preteča modernog proletarijata. Tako u doba nemačke reformacije i seljačkog rata imamo pokret anabaptista i Tomasa Mincera; u doba velike engleske revolucije levelere; u doba velike francuske revolucije Babefa. Te revolucionarne pobune jedne još nerazvijene klase praćene su odgovarajućim teorijskim manifestacijama; to su u XVI i XVII veku utopijska opisivanja idealnih društvenih prilika, u XVIII veku — već direktno komunističke teorije (Moreli i Mabli). Zahtev za jednakošću nije se više ograničavao na politička prava, nego se proširivao i na društveni položaj pojedinaca; smatralo se za potrebno da se ukinu ne samo klasne privilegije, nego i same klasne razlike. Asketski, spartanski komunizam, koji je osuđivao svako uživanje u životu, bio je prvi oblik u kom se pojavilo novo učenje. Zatim su došla tri velika utopista: Sen-Simon, kod koga je buržoaski pravac još zadržao izvestan značaj pored proleterskog; Furije i Oven, koji je u zemlji s najrazvijenijom kapitalističkom proizvodnjom i pod utiskom suprotnosti stvorenih tom proizvodnjom sistematski razvijao svoje predloge za otklanjanje klasnih razlika, polazeći neposredno od francuskog materijalizma.

Svoj trojici zajedničko je to što ne istupaju kao predstavnici interesa proletarijata, koji je za to vreme istorijski već bio nastao. Kao i prosvetitelji, tako i oni hoće da odmah oslobode celo čovečanstvo, a ne najpre jednu određenu klasu. Kao i prosvetitelji, i oni hoće da zasnuju carstvo razuma i večite pravde; ali se njihovo carstvo razlikuje od carstva prosvetitelja kao nebo od zemlje. Buržoaski svet, uređen po načelima tih prosvetitelja, isto tako je nerazuman i nepravedan, i stoga se mora odbaciti kao i feudalizam i svi raniji društveni poreci. Što istinski razum i pravda nisu dosad vladali u svetu, dolazi jedino otuda što ih ljudi nisu shvatili kako treba. Nije bilo onog genijalnog pojedinca koji se sada pojavio i koji je spoznao istinu; što se on sada pojavio, što je istina baš sada spoznata, to nije neminovan događaj koji

nužno proizlazi iz povezanosti istorijskog razvitka, nego puka srećna slučajnost. On se isto tako mogao roditi i 500 godina ranije, te bi onda uštedeo čovečanstvu 500 godina zabluda, borbi i patnji.

Videli smo kako su francuski filozofi XVIII veka koji su pripremali revoluciju, apelovali na razum kao na jedinog sudiju o svemu što postoji. Trebalo je stvoriti razumnu državu, razumno društvo, a sve što protivreči večitom razumu trebalo je bez milosti ukloniti. Videli smo takođe da taj večiti razum nije bio ustvari ništa drugo nego idealizovani razum srednjeg građanina koji se upravo tada razvijao u buržuja. A kad je Francuska revolucija ostvarila to društvo razuma i tu državu razuma, pokazalo se da te nove ustanove — ma koliko bile racionalne u poređenju s ranijim porecima, nikako nisu bile apsolutno razumne. Država razuma pretrpela je potpun slom. Rusoov društveni ugovor našao je svoje ostvarenje u doba terora, od kojeg je buržoazija, izgubivši veru u svoju političku sposobnost, potražila utočište najpre u korupciji Direktorijuma, a zatim pod okriljem Napoleonovog despotizma. Obećani večiti mir pretvorio se u beskrajni osvajački rat. Ni društvo razuma nije prošlo bolje. Suprotnost između siromašnih i bogatih, umesto da se razreši u opštem blagostanju, zaoštrila se ukidanjem esnafskih i drugih privilegija, koje su tu suprotnost premošćivale, i crkvenih dobrotvornih ustanova, koje su je ublažavale. Sada ostvarena „sloboda svojine“ od feudalnih okova ispoljila se za sitnog buržuja i sitnog seljaka kao sloboda da tu sitnu svojinu, prignječenu nadmoćnom konkurencijom krupnog kapitala i velikoposeda, prodaje toj istoj gospodi, i tako se ta „sloboda svojine“ za sitnog buržuja i sitnog seljaka pretvorila u slobodu od svojine.

Industrijski polet na kapitalističkoj osnovici učinio je siromaštvo i bedu radnih masa neophodnim uslovom za opstanak društva. Plaćanje u gotovu, po rečima Karlajla, postajalo je sve više i više jedina društvena spona. Broj zločina rastao je iz godine u godinu. Dok su feudalni poroci, koji su se ranije bez ustručavanja vršili u po bela dana, bili — ako ne uništeni, a ono bar za neko vreme potisnuti u pozadinu, sad su utoliko bujnije procvetali buržoaski poroci, kojima su se ranije ljudi odavali samo potajno. Trgovina se sve više pretvarala u prevaru. „Bratstvo“ revolucionarne parole ostvarivalo se u šikanama i u zavisti konkurentске borbe. Namesto nasilnog ugnjetavanja došla je korupcija, namesto mača kao glavne poluge društvene vlasti došao je novac. „Pravo prve noći“ prešlo je sa feudalnih gospodara na buržoaske fabrikante. Prostitucija se raširila u dotle nečuvenim razmerama. Sam brak ostao je kao i ranije zakonom priznati oblik prostitucije, njen zvanični plašt,

a uz to je bio obilno dopunjen brakolomstvom. Ukratko, društvene i političke ustanove, stvorene „pobedom razuma“, pokazale su se, u poređenju sa sjajnim obećanjima prosvetitelja, kao karikature koje izazivaju gorko razočaranje. Nedostajali su samo još ljudi koji bi konstatovali to razočaranje, i oni su se pojavili na pragu novog stoleća. 1802. izašla su Sen-Simonova „Ženevska pisma“; 1808. izašlo je prvo Furijeovo delo, iako osnova njegove teorije datira još iz 1799; 1. januara 1800. preuzeo je Robert Owen upravu nad Nju Lanarkom.

Međutim, u to vreme bio je još vrlo nerazvijen kapitalistički način proizvodnje, a s njim i suprotnost između buržoazije i proletarijata. Krupna industrija, koja je u Engleskoj tek bila nastala, bila je u Francuskoj još nepoznata. A tek krupna industrija razvija, s jedne strane, konflikte koji čine neminovnim prevrat u načinu proizvodnje i uklanjanje njegovog kapitalističkog karaktera — konflikte ne samo između klasa koje je ta krupna industrija stvorila, nego i između samih proizvodnih snaga i oblika razmene koje je ona izazvala; s druge strane, ta krupna industrija baš u tim džinovskim proizvodnim snagama razvija i sredstva za rešavanje tih konflikata. Ako su, dakle, oko 1800. godine konflikti koji su nicali iz novog društvenog poretka bili tek u začetku, onda to još mnogo više važi za sredstva kojima su se ti konflikti mogli rešavati. Ako su neimućne mase Pariza u doba terora mogle da za trenutak osvoje vlast i da tako buržoasku revoluciju, čak i protiv buržoazije, dovedu do pobede, one su time samo dokazale koliko je u tadašnjim uslovima bila nemoguća njihova trajna vladavina. Proletarijat, koji se tek tada izdvajao iz tih neimućnih masa kao jezgro jedne nove klase, još je bio sasvim nesposoban za samostalnu političku akciju i predstavljao je ugnjeteni, patnički stalež, kome se, zbog njegove nesposobnosti da sam sebi pomogne, u najboljem slučaju mogla ukazati pomoć spolja, odozgo.

Ta istorijska situacija uticala je i na osnivače socijalizma. Nezrelom stanju kapitalističke proizvodnje, nezrelim klasnim odnosima odgovarale su nezrele teorije. Rešenje društvenih zadataka, koje je još bilo skriveno u nerazvijenim ekonomskim odnosima, trebalo je izvoditi iz glave. Društvo je pokazivalo samo nedostatke, i zadatak misaonog razuma bio je da ih ukloni. Radilo se o tome da se pronade nov, savršeniji sistem društvenog uređenja, i da se taj sistem nametne društvu spolja, putem propagande, a po mogućnosti i putem uzornih eksperimenata koji bi služili kao primer. Ti novi socijalni sistemi bili su unapred osuđeni da ostanu utopija, i ukoliko su

detaljnije bili razrađivani utoliko su više morali prelaziti u oblast čiste fantazije.

Pošto smo to utvrdili, nećemo se više ni za trenutak zadržavati na toj strani pitanja, koja sada sasvim pripada prošlosti. Ostavimo literarnim sitničarima da svečano čeprkaju po tim fantazijama, — koje danas mogu čoveka samo još da navedu na smeh i da ističu nadmoćnost svog sopstvenog trezvenog načina mišljenja nad takvim „ludorijama“. Mi se mnogo više radujemo genijalnim misaonim začecima i genijalnim mislima, koje se svuda probijaju kroz fantastični omot i za koje su ti filistri slepi.

Sen-Simon je bio sin velike francuske revolucije; kada je ona izbila, on još nije imao trideset godina. Revolucija je značila pobjedu trećeg staleža, tj. velike mase u naciji, zaposlene u proizvodnji i trgovini, nad dotle privilegovanim, dokonim staležima — plemstvom i sveštenstvom. Ali uskoro se pokazalo da je pobjeda trećeg staleža isključivo pobjeda jednog malog dela tog staleža, da je političku vlast osvojio društveno privilegovani sloj tog staleža, imućna buržoazija. I ta se buržoazija još za vreme revolucije bila brzo razvila putem špekulacije s konfiskovanim, a zatim prodavanim zemljoposjedima plemstva i crkve, kao i putem prevara nacije od strane vojnih liferanata. Upravo vladavina tih varalica je i dovela Francusku i revoluciju za vreme Direktorijuma do ivice propasti i time dala Napoleonu izgovor za njegov državni udar. Tako je suprotnost između trećeg staleža i privilegovanih staleža dobila u Sen-Simonovoj glavi oblik suprotnosti između „radnika“ i „neradnika“. Neradnici nisu bili samo predstavnici starih privilegovanih staleža, nego i svi oni koji ne učestvuju u proizvodnji i trgovini, već žive od rente. A „radnici“ nisu bili samo najamni radnici, nego i fabrikanti, trgovci, bankari. Da su neradnici izgubili sposobnost za duhovno rukovodstvo i političku vladavinu, bilo je van svake sumnje i revolucijom konačno potvrđeno. A da neimućni nisu imali te sposobnosti, o tome je, po mišljenju Sen-Simona, svedočilo iskustvo iz doba terora. Ko onda treba da rukovodi i vlada? Po Sen-Simonu — nauka i industrija, obe spojene jednom novom religioznom sponom, određenom da opet uspostavi još od vremena Reformacije razbijeno jedinstvo religioznih shvatanja, neko neizbežno mistično i strogo hijerarhijsko „novo hrišćanstvo“. Ali nauka — to su bili katedarski naučnici, a industrija — to su bili, u prvom redu, aktivni buržuiji, fabrikanti, trgovci, bankari. Istina, ti buržuiji bi se pretvorili u neku vrstu državnih činovnika, društvenih poverenika, ali bi ipak prema radnicima zadržali komandujući, a i ekonomski povlašćeni položaj. Bankari bi bili ti koji bi regulisanjem kredita regulisali celokupnu društvenu

proizvodnju. — To shvatanje je potpuno odgovaralo vremenu kada je u Francuskoj krupna industrija, a s njom i suprotnost između buržoazije i proletarijata, tek počela da se razvija. Ali ono što Sen-Simon naročito naglašava, to je da njega svuda i uvek najviše interesuje sudbina „najmnogobrojnije i najbednije klase“ (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre).

Sen-Simon već u svojim „Ženevskim pismima“ postavlja princip da „svi ljudi treba da rade“. U istom spisu on već zna da je vladavina terora bila vladavina neimućnih masa. „Pogledajte“, dovikuje im on, „šta se u Francuskoj desilo u doba kada su tamo vladali vaši drugovi; oni su doveli do gladi“. A shvatiti francusku revoluciju kao klasnu borbu, i to ne samo između plemstva i buržoazije, nego i između plemstva, buržoazije i neimućnih, to je 1802. godine bilo izvanredno genijalno otkriće. Godine 1816. Sen-Simon izjavljuje da je politika nauka o proizvodnji i predskazuje da će se politika potpuno rastvoriti u ekonomiji. Iako se ovde tek u klici pojavljuje saznanje da je ekonomsko stanje osnova političkih ustanova, ipak je već jasno izrečena misao da se politička vladavina nad ljudima mora pretvoriti u upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje, dakle misao o „ukidanju države“, o kojoj se u poslednje vreme sa toliko galame raspravljalo. Sen-Simon isto tako stoji nad svojim savremenikima kad 1814, odmah po ulasku saveznika u Pariz, a zatim i 1815, za vreme rata od sto dana, proklamuje da je savez Francuske s Engleskom, a u drugom redu savez obeju tih zemalja s Nemačkom jedino jemstvo za uspešan razvoj i mir Evrope. Propovedati Francuzima 1815. savez s pobednicima kod Vaterloa — za to je zaista trebalo imati isto toliko smelosti koliko i istorijske dalekovidosti.

Dok kod Sen-Simona nailazimo na genijalnu širinu pogleda, usled čega njegovo učenje sadrži u klici gotovo sve misli docnijih socijalista, sem strogo ekonomskih, dotle kod Furijea nalazimo kritiku postojećeg društvenog stanja, koja se odlikuje pravom francuskom duhovitošću, no koja zato nije manje duboka. Furije hvata za reč buržoaziju, njene oduševljene proroke pre revolucije i njene zainteresovane laskavce posle revolucije. On nemilosrdno razgolićuje materijalnu i moralnu bedu buržoaskog sveta, suprotstavlja joj sjajna obećanja ranijih prosvetitelja o društvu u kome će vladati samo razum, o civilizaciji koja će sve usrećiti, o bezgraničnoj čovečjoj sposobnosti za usavršavanje, kao i ružičaste fraze tadašnjih buržoaskih ideologa; on dokazuje kako najzvučnijoj frazi svuda odgovara najbednija stvarnost, i obasipa taj potpuni fijasko fraze

zajedljivim sarkazmom. Furije nije samo kritičar — njegova većito vedra priroda čini ga satiričarom, i to jednim od najvećih satiričara svih vremena. On isto toliko majstorski koliko i zabavno opisuje špekulantske podvale koje su uzimale maha s opadanjem revolucije, kao i opšti čiftinski karakter tadašnje francuske trgovine. Još je uspelija njegova kritika forme buržoaskih odnosa među polovima i položaja žene u buržoaskom društvu. On je prvi izrekao misao da je u jednom društvu stepen emancipacije žene prirodno merilo opšte emancipacije. Ali Furijeva veličina najbolje se ogleda u njegovom shvatanju istorije društva. Ceo njen dosadašnji tok on deli na četiri stepena razvoja: divljaštvo, varvarstvo, patrijarhat i civilizaciju. Pod ovom poslednjom on podrazumeva društvo koje se sada zove buržoasko, tj. društveno uređenje koje je uvedeno u XVI veku, i dokazuje „da civilizovano društvo svakom poroku koji varvarstvo vrši na prost način daje složen, dvosmislen, dvoličan, licemeran oblik“, da se civilizacija kreće u „začaranom krugu“, u protivrečnostima koje ona stalno iznova stvara, a ne može da ih savlada, tako da uvek postiže suprotno od onoga čemu stvarno ili samo prividno teži. Tako, na primer, da se „u civilizaciji siromaštvo rađa iz samog izobilja“.

Furije, kao što se vidi, vlada dijalektikom isto tako majstorski kao i njegov savremenik Hegel. On ističe isto tako dijalektički, nasuprot frazama o neograničenoj čovečijoj sposobnosti za usavršavanje, da svaka istorijska faza ima svoju uzlaznu, ali i svoju silaznu liniju, i taj metod posmatranja primenjuje i na budućnost celog čovečanstva. Kao što je Kant uneo u prirodne nauke misao o budućoj propasti zemlje, tako i Furije unosi u posmatranje istorije misao o budućoj propasti čovečanstva.

Dok je u Francuskoj besneo orkan revolucije, u Engleskoj se vršio mirniji, ali zato isto tako veliki prevrat. Para i nove mašine-alatljike pretvorile su manufakturu u modernu krupnu industriju i time revolucionirale celu osnovicu buržoaskog društva. Spori tok razvitka perioda manufakture pretvorio se u pravi „Sturm und Drang“- period proizvodnje. Sa sve većom brzinom vršila se podela društva na krupne kapitaliste i proletere bez svojine, između kojih je sada, mesto nekadašnjeg stabilnog srednjeg staleža, jedva životarila nestalna masa zanatlija i sitnih trgovaca, taj najneustaljeniji deo stanovništva. Novi način proizvodnje bio je tek na početku svoje uzlazne linije; još je to bio normalni, redovni, u tadašnjim prilikama jedino mogući način proizvodnje. Međutim, on je već tada izazvao vapijuće socijalne nevolje: sabijanje beskućnog stanovništva u najgore stanove po velikim gradovima; kidanje svih tradicionalnih veza zasnovanih na poreklu,

patrijarhalnoj potčinjenosti, porodici; prekomeran rad, naročito žena i dece, u strahovitim razmerama; masovnu demoralizaciju radne klase, bačene iznenada u sasvim nove prilike, iz sela u grad, iz zemljoradnje u industriju, iz ustaljenih uslova života u nesigurne uslove, koji se svakodnevno menjaju. I tu se kao reformator pojavio jedan dvadesetdevetogodišnji fabrikant, čovek dečije jednostavnosti i blagorodnog karaktera, i ujedno rođeni vođa ljudi kao retko ko.

Robert Owen je usvojio učenje materijalističkih prosvetitelja, da je čovekov karakter proizvod, s jedne strane, urođene konstitucije, a s druge strane, okolnosti u kojima se čovek nalazi za vreme svog života, a naročito za vreme svog razvoja. Većina njegovih staleških drugova videla je u industrijskoj revoluciji samo zbrku i kaos, pogodne za lovljenje u mutnom i brzo sticanje bogatstva. On je u njoj video priliku da ostvari svoje omiljeno načelo i da tako unese red u taj kaos. On je to s uspehom bio pokušao već u Mančestru kao upravnik jedne fabrike od 500 radnika; od 1890.—1829. on je kao rukovodeći ortak u istom duhu upravljao velikom predionicom pamuka u Nju Lenarku u Škotskoj, samo sa većom slobodom i s uspehom koji mu je doneo evropski glas. Jednu naseobinu, koja je postepeno narasla na 2500 glava, isprva sastavljenu od najraznovrsnijih i najvećim delom jako demoralisanih elemenata, on je pretvorio u uzornu koloniju, u kojoj se nije znalo za pijanstvo, policiju, krivične sudije, sudske procese, i u kojoj nije bilo potrebe za dobročinstvom ni milosrđem, i to prosto na taj način što je ljude postavio u prilike dostojnije čoveka i što se naročito starao o brižljivom vaspitanju mladog naraštaja. On je izmislio obdaništa za malu decu i tu ih je prvi put uveo. Deca su tu dolazila od svoje druge godine i tako se lepo zabavljala, da su ih s mukom odvodili kućama. Dok su kod njegovih konkurenata radnici radili po 13—14 časova dnevno, u Nju Lenarku se radilo samo 10 i po časova. A kad je pamučna kriza primorala fabriku na četvoromesečnu obustavu rada, radnici su i dalje dobijali punu nadnicu, iako nisu radili. I pored svega toga preduzeće je svoju vrednost više nego udvostručilo, i sve do kraja davalo vlasnicima bogatu dobit.

Ali sve to nije zadovoljavalo Ovena. Egzistencija koju je stvorio svojim radnicima nije u njegovim očima još ni izdaleka bila dostojna čoveka: „*Ljudi su bili moji robovi*“; srazmerno povoljni uslovi koje im je stvorio bili su još daleko od toga da omoguće svestran racionalan razvitak karaktera i uma, a kamoli slobodnu životnu delatnost. „*A ipak je radni deo tih 2500*

ljudi proizvodio za društvo isto toliko stvarnog bogatstva koliko je pre jedva pola veka moglo da proizvede stanovništvo od 600 000 ljudi. Pitao sam se: šta biva s razlikom između dobara koja potroše 2500 ljudi i dobara koje bi morali potrošiti 600 000 ljudi?" Odgovor je bio jasan. Ona je bila upotrebljena za to da vlasnicima preduzeća donese 5% kamata na uloženi kapital i još pored toga preko 300 000 funti sterlinga dobiti. A što je važno za Nju Lenark, važno je u još većoj meri za sve fabrike u Engleskoj. „Bez ovog novog bogatstva, stvorenog pomoću mašina, ne bi se mogli voditi ratovi za obaranje Napoleona i za održanje aristokratskih društvenih principa. A ipak je ta nova moć bila tvorevina radne klase.“ Zato njoj treba da pripadaju i plodovi. Nove moćne proizvodne snage, koje su dosad služile samo bogaćenju pojedinaca i porobljavanju masa, pružale su Ovenu osnovu za društveni preobražaj i bile su određene da kao zajednička svojina svih rade samo za zajedničko blagostanje svih. Na takav, čisto poslovan način, kao plod takoreći trgovačkog proračuna, nastao je Ovenov komunizam. Taj svoj praktični karakter on je sačuvao do kraja. Tako je 1823. Oven predložio da se beda u Irskoj likvidira pomoću komunističkih kolonija i priložio je za to potpun proračun investicionih troškova, godišnjih izdataka i verovatnih prihoda. Tako je u njegovom definitivnom planu društva budućnosti tehnička izrada pojedinosti — sve do osnove, preseka i izgleda iz ptičje perspektive — sprovedena s takvim poznavanjem stvari da se, uz pretpostavku da se Ovenovi metodi društvene reforme prihvate, malo šta može prigovoriti njenim detaljima, čak i sa gledišta stručnjaka.

Prelaz ka komunizmu bio je prekretnica u Ovenovom životu. Dok je istupao samo kao filantrop, žnjeo je samo bogatstvo, odobravanje, počast i slavu. Bio je najpopularniji čovek u Evropi. Ne samo ljudi njegovog staleža, nego i državnici i vladari slušali su ga s odobravanjem. Ali kada je istupio sa svojim komunističkim teorijama, odmah se okrenuo list. Tri su velike prepreke, koje po njegovom mišljenju pre svega zatvaraju put ka društvenoj reformi: privatna svojina, religija i sadašnji oblik braka. On je znao šta ga čeka ako ih napadne: opšti bojkot od strane zvaničnog društva, gubitak čitavog svog socijalnog položaja. Ali to ga nije sprečilo da ih bezobzirno napadne, i dogodilo se ono što je predviđao. Prognan iz zvaničnog društva, ignorisan od strane štampe, osiromašio zbog neuspelih komunističkih pokušaja u Americi, kojima je žrtvovao sve svoje imanje, on se obratio neposredno radničkoj klasi i radio je u njenoj sredini još trideset godina. Svaki društveni pokret, svaki istinski napredak koji je u Engleskoj bio ostvaren u interesu radnika vezan je za Ovenovo ime. Tako je 1819,

blagodareći njegovim petogodišnjim naporima, sproveden prvi zakon za ograničenje ženskog i dečjeg rada u fabrikama. On je predsedavao prvom kongresu na kome su se tredjunioni cele Engleske ujedinili u jedan jedinstven veliki sindikalni savez. On je kao prelaznu meru ka potpunom komunističkom uređenju društva uveo, s jedne strane, kooperativna udruženja (potrošačke i proizvođačke zadruge), koja su od tada dala bar praktičan dokaz da su i trgovac i fabrikant potpuno suvišna lica; s druge strane, radničke bazare, na kojima su se razmenjivali proizvodi rada pomoću papirnog radnog novca, čija je jedinica bila jedan radni čas. Te ustanove su morale neminovno propasti, ali su potpuno anticipirale mnogo kasniju Prudonovu banku za razmenu, od koje su se razlikovale upravo time što nisu pretendovale na to da budu univerzalni lek protiv svih društvenih zala, već su bile samo prvi korak ka jednom daleko radikalnijem preuređenju društva.

Shvatanja utopista dugo su vladala u predstavama socijalista XIX veka, a delom vladaju još i danas. Njih su ispovedali još do pre sasvim kratkog vremena svi francuski i engleski socijalisti, a takođe i raniji nemački komunizam, zajedno s Vajtlingom. Za sve njih socijalizam je izraz apsolutne istine, razuma i pravde, i samo ga treba otkriti, i on će svojom sopstvenom snagom osvojiti svet; a pošto apsolutna istina ne zavisi od vremena, prostora ni ljudskog istorijskog razvitka, to je puka slučajnost kada i gde će biti otkrivena. Pritom su ta apsolutna istina, razum i pravda kod svakog osnivača škole drukčiji. Pošto je kod svakog od njih ta naročita vrsta apsolutne istine, razuma i pravde uslovljena njegovim subjektivnim razumom, njegovim životnim uslovima, razmerama njegovog znanja i sposobnošću mišljenja, to u tom sukobu apsolutnih istina nije moguće nikakvo drugo rešenje, nego da one ublaže svoje uzajamne protivrečnosti. Iz toga nije moglo nastati ništa drugo nego neka vrsta eklektičkog prosečnog socijalizma, koji zaista još i danas vlada u glavama većine socijalističkih radnika u Francuskoj i Engleskoj. Taj eklektički socijalizam predstavlja neku veoma šarenu mešavinu od bezazlenih kritičkih primedbi, ekonomskih postavki i predstava različitih osnivača sekta o budućem društvu, mešavinu koja se utoliko lakše dobija ukoliko više njeni pojedini sastavni delovi u toku debate gube oštice određenosti, kao što šljunak gubi svoje oštice u potoku. Da bi socijalizam mogao postati nauka, trebalo ga je najpre postaviti na realno tlo.

DIJALEKTIKA

U međuvremenu se pored i posle francuske filozofije XVIII veka razvila novija nemačka filozofija i našla u Hegelu svoj završetak. Njena najveća zasluga bila je ponovna primena dijalektike kao najvišeg oblika mišljenja. Stari grčki filozofi bili su svi rođeni dijalektičari, dijalektičari od prirode, a najuniverzalnija glava među njima, Aristotel, ispitao je već i najbitnije oblike dijalektičkog mišljenja. Novija filozofija pak, iako je i u njoj dijalektika imala svojih sjajnih pretstavnika (na pr. Dekarta i Spinozu), zaglibljivala se sve više i više, naročito pod engleskim uticajem, u takozvani metafizički način mišljenja, koji je skoro isključivo preovlađivao i kod francuskih filozofa XVIII veka, bar u njihovim specijalno filozofskim radovima. Van okvira filozofije u užem smislu, i oni su bili u stanju da daju remek dela dijalektike; podsećamo samo na Didroova „Ramoovog sinovca” i na Rusoovu raspravu „O poreklu nejednakosti među ljudima”. Ovde ćemo ukratko izneti suštinu oba metoda mišljenja.

Ako sa razmišljanjem posmatramo prirodu, ili istoriju čovečanstva, ili našu sopstvenu duhovnu delatnost, najpre nam se ukazuje slika beskrajnog spleta povezanosti i uzajamnog dejstva, u kome ništa ne ostaje ono što je bilo, onde gde je bilo i onako kako je bilo, nego se sve kreće, menja, postaje i nestaje. Prema tome, mi najpre vidimo celokupnu sliku, u kojoj pojedinosti još, više ili manje, ostaju u pozadini, mi obraćamo više pažnju na kretanje, na prelaze, na povezanosti, nego na ono što se kreće, prelazi i stoji u vezi. To prvobitno, naivno, ali u suštini tačno posmatranje sveta svojstveno je staroj grčkoj filozofiji i prvi ga je jasno izrazio Heraklit: Sve jeste i u isto vreme nije, jer sve teče, sve se nalazi u stalnom menjanju, u stalnom postajanju i nestajanju. Ali takvo posmatranje, ma koliko tačno obuhvatalo opšti karakter celokupne slike pojava, ipak nije dovoljno da objasni pojedinosti od kojih se sastoji ta celokupna slika; a dokle god njih ne poznajemo, ne može nam biti jasna ni celokupna slika. Da bismo mogli spoznati te pojedinosti, moramo ih izdvojiti iz njihove prirodne ili istorijske povezanosti i ispitivati — svaku za sebe, njihova svojstva, njihove posebne uzroke i dejstva itd. To je pre svega zadatak prirodnih nauka i istorije, tj. onih grana nauke, koje su kod Grka klasičnog doba, iz sasvim pojmljivih razloga, zauzimale samo podređen položaj, jer su Grci morali da najpre prikupe materijal za te nauke. Tek pošto je prirodna i istorijska građa do izvesne mere prikupljena, može se pristupiti kritičkom odabiranju, poređenju, odnosno podeli u klase, redove i vrste. Zato se počeci egzaktnog ispitivanja prirode razvijaju dalje tek kod Grka aleksandrijskog perioda i

kasnije, u Srednjem veku, kod Arabljana; a prave prirodne nauke datiraju tek od druge polovine XV veka, i od tada su napredovale sve brže i brže.

Razlaganje prirode na njene pojedine delove, izdvajanje raznih prirodnih procesa i predmeta u određene klase, ispitivanje unutrašnjeg sastava organskih tela prema njihovim raznovrsnim anatomskim strukturama — to su bili osnovni uslovi za džinovski napredak koji su nam donela poslednja četiri stoleća u spoznaji prirode. Ali taj isti način ispitivanja ostavio nam je isto tako i naviku da stvari i procese u prirodi shvatamo u njihovoj izolovanosti, izvan njihove velike opšte povezanosti, pa, prema tome, ne u njihovom kretanju, nego u njihovom mirovanju; ne kao bitno promenljive, nego kao stabilne, ne žive, već mrtve. A kad je taj način posmatranja bio prenesen iz prirodnih nauka u filozofiju, kao što su to učinili Bekon i Lok, on je stvorio specifičnu ograničenost poslednjih vekova: metafizički način mišljenja. Za metafizičara su stvari i njihovi misleni odrazi, pojmovi, izolovani, kruti, okamenjeni, jednom za svagda dati objekti ispitivanja, koje treba posmatrati jedan za drugim i jedan bez drugog. On misli samo u nepomirljivim suprotnostima; on govori: „da — da, ne — ne”, a što je iznad toga, to je od nečastivog. Za njega neka stvar ili postoji ili ne postoji: jedna stvar nipošto ne može istovremeno biti ona sama i ujedno nešto drugo. Pozitivno i negativno se međusobno apsolutno isključuju; isto tako uzrok i posledica stoje u krutoj međusobnoj suprotnosti.

Ovaj način mišljenja izgleda nam na prvi pogled potpuno jasan, jer je to način mišljenja takozvanog zdravog ljudskog razuma. Samo što zdrav ljudski razum, ma koliko on bio poštovanja dostojan drugar dok ostaje između svoja rođena četiri zida, doživljava vrlo čudnovate avanture čim se odvaži na široko polje istraživanja; i metafizički način posmatranja, ma koliko bio opravdan i čak potreban u tako širokim oblastima, čije prostranstvo zavisi od prirode samog predmeta, ipak ranije ili kasnije uvek udara o pregradu, iza koje i ostaje jednostran, ograničen, apstraktan i zaluta u nerešive protivrečnosti, jer iza pojedinačnih stvari ne vidi njihovu povezanost, iza njihovog bića ne vidi njihovo postajanje i nestajanje, iza njihovog mirovanja zaboravlja na njihovo kretanje, jer od drveća ne vidi šumu. Za svakodnevnne slučajeve, na primer, mi znamo i možemo sa sigurnošću reći da li neka životinja postoji ili ne; ali pri tačnijem ispitivanju nalazimo da je to ponekad krajnje zamršena stvar, kao što to vrlo dobro znaju pravnici, koji su se uzalud mučili da otkriju neku racionalnu granicu iza koje bi se usmrćenje deteta u majčinoj utrobi smatralo ubistvom; takođe je nemoguće utvrditi moment smrti, jer fiziologija dokazuje da smrt nije nešto što se dešava odjedanput, trenutno, nego da je to dugotrajan proces.

Isto tako svako organsko biće svakog trenutka jeste isto biće i nije isto biće; svakog trenutka ono prerađuje materije primljene spolja, a izlučuje druge; svakog trenutka izumiru jedne ćelije njegovog tela, a stvaraju se nove; i posle dužeg ili kraćeg vremena materija toga tela potpuno je obnovljena, zamenjena drugim atomima materije, tako da je svako organsko biće uvek isto pa ipak drugo.

Pri tačnijem posmatranju mi takođe nalazimo da su oba pola neke suprotnosti, kao pozitivno i negativno, isto toliko međusobno nerazdvojna koliko i suprotna, i da se, uprkos sve suprotnosti, uzajamno prožimaju; ili pak da su uzrok i posledica predstave koje kao takve važe samo ako se primenjuju na pojedinačan slučaj, ali da se one, čim taj pojedinačni slučaj posmatramo u njegovoj opštoj vezi sa svetskom celinom, poklapaju, razrešavaju u predstavi o sveopštem uzajamnom delovanju, u kome uzroci i posledice stalno menjaju svoja mesta, tako da ono što je sada ili ovde posledica, tamo ili tada postaje uzrok, i obrnuto. Svi ti procesi i metode mišljenja ne nalaze mesta u okviru metafizičkog mišljenja. Naprotiv, za dijalektiku, koja uzima stvari i njihove pojmovne odraze u suštini u njihovoj uzajamnoj vezi, u njihovom spletu, u njihovom kretanju, u njihovom nastajanju i nestajanju, procesi kao što su gore navedeni predstavljaju samo potvrde njenog sopstvenog metoda. Priroda je probni kamen za dijalektiku, — i moramo priznati modernim prirodnim naukama da su za tu probu pružile veoma bogat materijal koji se iz dana u dan gomila i da su time dokazale da se u prirodi, na kraju krajeva, sve zbiva dijalektički, a ne metafizički, da se ona kreće ne u večito istom krugu, koji se neprestano ponavlja, nego da doživljava pravu istoriju. Ovde treba u prvom redu spomenuti Darvina, koji je zadao najjači udarac metafizičkom pogledu na prirodu, dokazavši da je sav današnji organski svet, biljke i životinje, a sa njima i čovek, proizvod razvoja koji je trajao milionima godina.

Ali pošto se prirodnjaci koji su naučili da misle dijalektički za sada mogu na prste izbrojati, to se tim sukobom između otkrivenih rezultata i tradicionalnog načina mišljenja može objasniti bezgranična pometnja koja sada vlada u teoretskim prirodnim naukama i koja dovodi do očajanja i učitelje i učenike, i pisce i čitaoce. Tačan prikaz svetske celine, njenog razvitka i razvitka čovečanstva, kao i odraza tog razvoja u glavama ljudi, može se, dakle, postići samo dijalektičkim putem, uzimajući stalno u obzir opšta uzajamna dejstva postajanja i nestajanja, progresivnih i regresivnih promena. I u tom smislu je odmah i istupila novija nemačka filozofija. Kant je počeo svoju delatnost time što je stabilni Njutnov sunčani sistem i njegovo večno trajanje — pošto je dat famozni prvi podstrek — pretvorio u

istorijski proces: u postanak sunca i svih planeta iz maglene mase koja rotira. Pritom je on već izveo zaključak da je tim postankom neminovno data i buduća propast sunčanog sistema. Pola veka kasnije Laplas je matematički obrazložio njegovo shvatanje, a još pola veka kasnije spektroskop je dokazao da u vasioni postoje takve usijane gasovite mase sa raznim stepenima gustine. Svoj završetak dobila je ova novija nemačka filozofija u Hegelovom sistemu, u kome je prvi put — i u tome je Hegelova velika zasluga — čitav prirodni, istorijski i duhovni svet predstavljen kao proces, tj. u stalnom kretanju, menjanju, preobražavanju i razvoju, i učinjen pokušaj da se dokaže unutrašnja povezanost tog kretanja i razvoja. Sa tog gledišta istorija čovečanstva nije više izgledala kao pusta zbrka besmislenih nasilja, koja su pred sudom sada već sazrelog filozofskog razuma sva podjednako za osudu i koja treba što pre zaboraviti, već kao proces razvoja samog čovečanstva, i zadatak mišljenja bio je sada da pr prati postupni tok tog procesa preko svih stranputica i da dokaže njegovu unutrašnju zakonitost kroz sve prividne slučajnosti.

Što Hegelov sistem nije rešio zadatak koji je sebi postavio, to je ovde sporedna stvar. Njegova je epohalna zasluga u tome što ga je postavio. To je takav zadatak koji nikad neće moći rešiti nijedan pojedinac. Iako je Hegel — pored Sen Simona — bio najuniverzalnija glava svoga doba, ipak su mu bile postavljene granice, prvo, neminovnom ograničenošću opsega njegovog sopstvenog znanja, i drugo, znanjem i pogledima njegove epohe, koji su po opsegu i dubini takođe bili ograničeni. A uz to je došlo i nešto treće. Hegel je bio idealista, tj. za njega misli sopstvenog mozga nisu bile više ili manje apstraktni odrazi realnih stvari i procesa, nego obratno, za njega su stvari i njihov razvoj bile samo ostvareni odrazi „ideje”, koja je nekako postojala još pre sveta. Time je sve bilo postavljeno na glavu, i stvarna povezanost sveta potpuno izvrnuta. I ma koliko da je Hegel tačno i genijalno shvatio neke pojedinačne veze među pojavama, ipak je, iz navedenih razloga, mnogo štošta i u detaljima moralo ispasti skrpljeno, izveštačeno, konstruisano, jednom rečju — naopako. Hegelov sistem kao takav bio je jedno kolosalno nedonošče — ali i poslednje u svojoj vrsti. Naime, taj sistem je patio još od jedne unutrašnje neizlečive protivrečnosti: s jedne strane, njegova bitna pretpostavka bio je istorijski pogled prema kome je istorija čovečanstva proces razvoja koji, po svojoj prirodi, ne može doći do svog intelektualnog završetka otkrićem takozvane apsolutne istine; a, s druge strane, njegov sistem pretenduje na to da bude oličenje te iste apsolutne istine. Sistem spoznaje prirode i istorije koji bi bio sveobuhvatan i jednom zauvek završen, protivreči osnovnim zakonima dijalektičkog mišljenja, što međutim niukoliko ne isključuje, već, naprotiv, pretpostavlja da

sistematska spoznaja celokupnog spoljnog sveta može napredovati džinovskim koracima iz pokolenja u pokolenje.

Saznanje o potpunoj naopakosti dosadašnjeg nemačkog idealizma neminovno je dovelo do materijalizma, ali — što treba istaći — ne prosto do metafizičkog, isključivo mehaničkog materijalizma XVIII veka. Nasuprot naivno-revolucionarnom, prostom odbacivanju čitave ranije istorije, moderni materijalizam gleda u istoriji razvojni proces čovečanstva, i stavlja sebi u zadatak da otkrije njegove zakone kretanja. Nasuprot predstavi, koja je vladala kako kod Francuza XVIII veka, tako i kod Hegela, po kojoj je priroda celina koja se kreće u uskim krugovima i uvek ostaje jednaka samoj sebi, s većitim vasijskim telima, kao što je to učio Njutn, i s nepromenljivim vrstama organskih bića, kao što je to učio Line, — moderni materijalizam uopštava novije uspehe prirodnih nauka, prema kojima i priroda ima svoju istoriju u vremenu, prema kojima vasijska tela, kao i vrste organizama koje ih pod povoljnim uslovima naseljavaju, nastaju i nestaju, a kružni tokovi, ukoliko se oni uopšte mogu smatrati mogućnim, dobijaju beskrajno veličanstvenije dimenzije. U oba slučaja taj je materijalizam bitno dijalektički i on nema više potrebe ni za kakvom filozofijom koja stoji iznad ostalih nauka. Čim se svakoj pojedinoj nauci postavi zahtev da odredi svoje mesto u opštoj povezanosti stvari i poznavanju stvari, svaka posebna nauka o opštoj povezanosti postaje izlišna. Ono što tada od čitave dosadašnje filozofije još ostaje samostalno jeste učeše o mišljenju i njegovim zakonima — formalna logika i dijalektika. Sve ostalo prelazi u pozitivnu nauku o prirodi i istoriji.

Međutim, dok se taj preokret u posmatranju prirode mogao vršiti samo u onoj meri u kojoj je istraživanje pružalo odgovarajući pozitivni spoznajni materijal, dotle su se još mnogo ranije pojavile istorijske činjenice koje su dovele do odlučnog obrta u shvatanju istorije. Godine 1831. izbio je u Lionu prvi radnički ustanak, 1836.—42. dostigao je svoj vrhunac prvi nacionalni radnički pokret, pokret engleskih čartista. Klasna borba između proletarijata i buržoazije dobijala je u istoriji najrazvijenijih evropskih zemalja sve veći značaj, i to u istoj meri u kojoj se u njima razvijala, s jedne strane, krupna industrija, a s druge strane, novoosvojena politička vladavina buržoazije. Činjenice su sa sve većom žestinom pokazivale svu lažnost učenja buržoaske ekonomije o istovetnosti interesa kapitala i rada, o opštoj harmoniji i opštem narodnom blagostanju kao posledici slobodne konkurencije. Više se nije moglo prelaziti preko svih tih stvari, kao ni preko francuskog i engleskog socijalizma, koji je bio njihov teorijski, iako krajnje nesavršen izraz. Ali staro idealističko shvatanje istorije, koje još nije bilo

potisnuto, nije znalo ni za kakve klasne borbe koje bi se zasnivale na materijalnim interesima, niti uopšte za ma kakve materijalne interese. Proizvodnja kao i svi ekonomski odnosi pominju se u njemu samo uzgred, kao podređeni elementi „kulturne istorije”.

Nove činjenice primorale su na to da se cela dosadašnja istorija podvrgne novom ispitivanju, i tada se pokazalo da je cela dosadašnja istorija, sa izuzetkom prvobitnog stanja, bila istorija klasnih borbi, da su te društvene klase, koje se među sobom bore, uvek proizvod proizvodnih i razmenskih odnosa, jednom rečju — ekonomskih odnosa svoje epohe; da, prema tome, ekonomska struktura društva uvek čini realnu osnovu kojom se, u krajnjoj liniji, objašnjava celokupna nadgradnja pravnih i političkih ustanova, kao i religioznih, filozofskih i ostalih predstava svakog pojedinog istorijskog perioda. Hegel je shvatanje istorije oslobodio metafizike, on ga je učinio dijalektičkim — ali njegovo shvatanje istorije bilo je u suštini idealističko. Sada je idealizam bio izgnan iz svog poslednjeg utočišta, iz shvatanja istorije; sada je shvatanje istorije postalo materijalističko i bio je nađen put da se svest ljudi objasni njihovim bićem, umesto da se, kao dosad, njihovo biće objašnjava njihovom svešću. Sada se socijalizam ne javlja više kao slučajno otkriće ovog ili onog genijalnog uma, nego kao nužan rezultat borbe dveju istorijski nastalih klasa, proletarijata i buržoazije. Njegov zadatak nije više bio da konstruiše što je moguće savršeniji sistem društva, nego da ispita istorijsko-ekonomski proces, čija je nužna posledica bila pojava tih klasa i njihov antagonizam, i da u ekonomskom položaju, stvorenom na taj način, pronađe sredstva za rešenje sukoba.

No dotadašnji socijalizam se nikako nije mogao dovesti u sklad s ovim materijalističkim shvatanjem istorije, kao što se ni shvatanje prirode koje je zastupao francuski materijalizam nije moglo dovesti u sklad sa dijalektikom i novijim prirodnim naukama. Dosadašnji socijalizam kritikovao je, doduše, postojeći kapitalistički način proizvodnje i njegove posledice, ali ih nije mogao objasniti, pa, prema tome, ni izaći s njima na kraj; on ih je mogao samo odbaciti kao nešto rđavo. Ukoliko je on žešće ustajao protiv eksploatacije radničke klase, neodvojive od tog načina proizvodnje, utoliko je manje mogao da jasno pokaže u čemu se sastoji ta eksploatacija i kako ona nastaje. Međutim, radilo se o tome da se, s jedne strane, taj kapitalistički način proizvodnje prikaže u njegovoj istorijskoj povezanosti kao neminovan za jedan određeni istorijski period, pa, prema tome, i neminovnost njegove propasti, a s druge strane, da se otkrije njegov unutrašnji karakter, koji je još uvek bio skriven. To je bilo učinjeno otkrićem viška vrednosti. Bilo je dokazano da je prisvajanje neplaćenog

rada osnovni oblik kapitalističkog načina proizvodnje i eksploatacije radnika koja se pomoću njega vrši; da kapitalist, čak i kad radnu snagu svog radnika kupuje po njenoj punoj vrednosti, koju ona kao roba ima na tržištu, ipak izvlači iz nje više vrednosti nego što je za nju platio; i da taj višak vrednosti, u krajnjoj liniji, sačinjava onu sumu vrednosti iz koje se u rukama imućnih klasa gomila sve veća masa kapitala. Time je bio objašnjen i proces kapitalističke proizvodnje i proces proizvodnje kapitala.

Za oba ta velika otkrića: za materijalističko shvatanje istorije i za otkrivanje tajne kapitalističke proizvodnje posredstvom viška vrednosti imamo da zahvalimo Marksu. S tim otkrićima socijalizam je postao nauka koju sada treba dalje razrađivati u svim njenim pojedinostima i uzajamnim vezama.

ISTORIJSKI MATERIJALIZAM

Materijalističko shvatanje istorije polazi od postavke da je proizvodnja, a pored proizvodnje i razmena njenih proizvoda, osnova svakog društvenog poretka; da u svakom istorijski određenom društvu raspodela proizvoda, a sa njom i socijalno grupisanje u klase ili staleže, zavisi od toga šta se i kako se proizvodi i kako se vrši razmena proizvedenog. Prema tome, krajnje uzroke svih društvenih promena i političkih prevrata ne treba tražiti u glavama ljudi, u njihovom sve većem razumevanju večite istine i pravde, nego u promenama u načinu proizvodnje i razmene; ne treba ih tražiti u filozofiji, nego u ekonomiji date epohe. Kad se probudi saznanje da su postojeće društvene ustanove nerazumne i nepravdične, da je „razum postao besmislica, a dobročinstvo mučenje”, onda je to samo znak da su se u metodama proizvodnje i u oblicima razmene neprimetno izvršile promene, kojima više ne odgovara društveni poredak skrojen prema ranijim ekonomskim uslovima.

Time je ujedno rečeno da se i sredstva za otklanjanje otkrivenih zala takođe moraju nalaziti — više ili manje razvijena — u samim promenjenim odnosima proizvodnje. Ta sredstva; ne treba izumovati iz glave, već ih treba posredstvom glave otkriti u postojećim materijalnim činjenicama proizvodnje.

Pa kako, prema tome, stoji stvar s modernim socijalizmom? Postojeći društveni poredak stvorila je — to je gotovo opšte priznato — klasa koja sada vlada, buržoazija. Način proizvodnje svojstven buržoaziji, koji se od Marksa naovamo naziva kapitalističkim načinom proizvodnje, nije se mogao dovesti u sklad sa lokalnim i staleškim privilegijama, kao ni sa uzajamnim ličnim vezama feudalnog poretka; buržoazija je razbila feudalni poredak i na njegovim ruševinama podigla buržoasko društveno uređenje, carstvo slobodne konkurencije, slobode kretanja, ravnopravnosti vlasnika robe i svih ostalih buržoaskih divota. Kapitalistički način proizvodnje mogao se sada slobodno razvijati. Otkako su para i nove mašine pretvorile staru manufakturu u krupnu industriju, proizvodne snage, izgrađene pod upravom buržoazije, počele su se razvijati sa dotle nečuvenom brzinom i u dotle nečuvenim razmerama. Ali isto tako kao što su u svoje vreme manufaktura i zanati, koji su se pod njenim uticajem dalje razvijali, došli u sukob s feudalnim esnafskim okovima, dolazi i krupna industrija na svom višem stupnju razvoja u sukob s okvirima u koje ju je utisnuo kapitalistički

način proizvodnje. Nove proizvodne snage već su prerasle buržoaski oblik svog iskorišćavanja, i taj sukob između proizvodnih snaga i načina proizvodnje nije sukob koji je nastao u glavama ljudi — kao, recimo, sukob između ljudskog praotačkog greha i božje pravde, — nego postoji u činjenicama, objektivno, izvan nas, nezavisno od volje ili postupaka čak i onih ljudi koji su ga izazvali. Moderni socijalizam nije ništa drugo nego misleni odraz tog stvarnog sukoba, njegova idejna slika u glavama pre svega one klase koja zbog njega neposredno pati, radničke klase.

U čemu se sastoji taj sukob? Pre kapitalističke proizvodnje, dakle u Srednjem veku, postojala je svuda sitna privreda, na osnovi privatne svojine radnika nad njihovim sredstvima za proizvodnju: zemljoradnja sitnih seljaka, slobodnih ili neslobodnih, zanati po gradovima. Sredstva za rad — zemlja, zemljoradničko oruđe, radionica, zanatlijski alat — bila su sredstva za rad pojedinaca, sračunata samo za upotrebu od strane pojedinaca, i zato neminovno mala, sićušna, ograničena. Ali baš zato ona su po pravilu pripadala samom proizvođaču. Koncetrirati ta rasturena, skućena sredstva za proizvodnju, proširiti, pretvoriti ih u savremene moćne poluge proizvodnje — to je i bila istorijska uloga kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog nosioca, buržoazije. Kako je ona, počevši od XV veka, preko tri stepena proizvodnje — proste kooperacije, manufakture i krupne industrije — istorijski izvršila taj zadatak, opisao je Marks iscrpno u četvrtom odeljku „Kapitala”. Ali buržoazija, kao što je tamo takođe pokazano, nije mogla ta ograničena sredstva za proizvodnju pretvoriti u snažne proizvodne snage, a da ih pritom ne pretvori iz sredstava za proizvodnju pojedinaca u društvena sredstva za proizvodnju, koja može primenjivati samo zajednica ljudi. Na mesto kolovrata, ručnog razboja, kovačkog čekića stupila je mašina predilica, mehanički razboj, parni čekić, a na mesto male radionice—fabrika, koja iziskuje zajedničku delatnost stotina i hiljada ljudi. Kao i sredstva za proizvodnju, pretvorila se i sama proizvodnja iz niza pojedinačnih operacija u niz društvenih radnji, a proizvodi: iz proizvoda pojedinaca u društvene proizvode. Pređa, tkanina, metalna roba, koje su sada polazile iz fabrike, bile su zajednički proizvod mnogih radnika, kroz čije su ruke morale redom prolaziti pre nego što su bile gotove. Nijedan pojedinac ne može za njih reći: to sam ja izradio, to je moj proizvod.

Ali tamo gde je osnovni oblik proizvodnje stihijska podela rada u društvu, podela koja nastaje postepeno, bez ikakvog plana, tamo ona proizvodima daje oblik robe, čija međusobna razmena, kupovina i prodaja, omogućava

individualnim proizvođačima da zadovolje svoje raznovrsne potrebe. Tako je bilo u Srednjem veku. Seljak je na primer prodavao zanatliji zemljoradničke proizvode a kupovao od njega zanatske izrađevine. Sad je u to društvo individualnih proizvođača, proizvođača robe, prodro novi način proizvodnje. On je uneo u stihijsku, neplansku podelu rada, koja je vladala u celom društvu, plansku podelu rada, kakva je bila organizovana u svakoj pojedinoj fabrici; pored individualne proizvodnje pojavila se društvena proizvodnja. I jedni i drugi proizvodi prodavani su na istom tržištu, dakle po bar približno jednakim cenama. No planska organizacija bila je moćnija od stihijske podele rada; fabrike u kojima je rad bio društven proizvodile su jeftinije nego pojedinačni sitni proizvođači. Individualna proizvodnja podlegla je redom na svim područjima, društvena proizvodnja je revolucionisala ceo stari način proizvodnje. Ali taj revolucionarni karakter društvene proizvodnje tako je malo shvaćen, da je ona, naprotiv, bila uvedena kao sredstvo za podizanje i unapređivanje robne proizvodnje. Ona je nastala kao direktan nastavak određenih, već zatečenih poluga robne proizvodnje i robne razmene kao što su: trgovački kapital, zanat, najamni rad. Pošto se ona sama pojavila kao nov oblik robne proizvodnje, za nju su sačuvali punu važnost oblici prisvajanja koji su svojstveni robnoj proizvodnji.

U robnoj proizvodnji koja se razvila u srednjem veku nije se uopšte moglo pojaviti pitanje kome treba da pripadne proizvod rada. Individualni proizvođač izrađivao ga je, po pravilu, od sopstvene sirovine, koju je često sam proizvodio, pomoću sopstvenih sredstava za rad i radom svojih ruku ili ruku svoje porodice. Nije uopšte bilo potrebno da ga on prisvoji, on mu je sam po sebi pripadao. Dakle, svojina nad proizvodnjom zasnivala se na sopstvenom radu. Čak i tamo gde se iskorišćavala tuđa pomoć, ona je, po pravilu, igrala sporednu ulogu i često je pored nadnice bila nagrađivana drugim načinom: esnafski šegrt i kalfa radili su ne toliko zbog hrane i nadnice, koliko zato da sami izuče za majstore. Onda je došla koncentracija sredstava za proizvodnju u velikim radionicama i manufakturama, njihovo pretvaranje u stvarno društvena sredstva za proizvodnju. Ali se s društvenim sredstvima za proizvodnju i proizvodima postupalo tako kao da su oni još i sada sredstva za proizvodnju i proizvodi pojedinaca. Ako je dotle vlasnik sredstava za rad prisvajao sebi proizvod zato što je to, po pravilu, bio njegov sopstveni proizvod, dok je tuđi pomoćni rad bio izuzetak, sada je vlasnik sredstava za rad produžavao da sebi prisvaja proizvod, iako to više nije bio njegov proizvod, nego isključivo proizvod tuđeg rada. Na taj način, proizvode društvenog rada sada nisu prisvajali oni koji su stvarno stavljali u

pokret sredstva za proizvodnju i stvarno izrađivali proizvode, nego ih je prisvajao kapitalista.

Sredstva za proizvodnju i proizvodnja postali su bitno društveni. Ali oni se podvrgavaju takvom obliku prisvajanja koji pretpostavlja privatnu proizvodnju pojedinaca, kada je svako vlasnik svog proizvoda i kada ga sam iznosi na tržište. Način proizvodnje podvrgava se tome obliku prisvajanja, iako on ukida njegovu pretpostavku. U toj protivrečnosti, koja novom načinu proizvodnje daje kapitalistički karakter, nalazi se već u zametku čitav sukob sadašnjice. Ukoliko je novi način proizvodnje više preovlađivao u svim odlučujućim oblastima proizvodnje i u svim ekonomski odlučujućim zemljama i time potiskivao individualnu proizvodnju, svodeći je na neznatne ostatke, utoliko je oštrije morala izbijati na videlo nespojivost društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja.

Prvi kapitalisti, kao što je rečeno, već su zatekli oblik najamnog rada. Ali najamni rad postojao je tada samo kao izuzetak, kao sporedno zanimanje, kao ispomoć, kao prolazno stanje. Zemljoradnik, koji je s vremena na vreme išao da nadniči, imao je i nekoliko jutara svoje zemlje, i za nevolju mogao je i od nje živeti. Esnafske ustanove starale su se da današnje kalfe postanu sutra majstori. Ali čim su se sredstva za proizvodnju pretvorila u društvena i koncentrisala se u rukama kapitalista, sve se izmenilo. I sredstva za proizvodnju, i proizvod sitnog individualnog proizvođača gubili su sve više svoju vrednost; sitnom proizvođaču nije ostajalo ništa drugo nego da ide u najam kod kapitalista. Najamni rad, koji je ranije bio samo izuzetak i ispomoć, postao je pravilo i osnovni oblik cele proizvodnje; od ranijeg sporednog zanimanja on je sada postao isključiva delatnost radnika. Privremeni najamni radnik pretvorio se u doživotnog najamnog radnika. Broj doživotnih najamnih radnika uz to se ogromno povećao usled istovremenog sloma feudalnog poretka, raspuštanja vojničkih pratnji feudalnih gospodara, proterivanja seljaka s njihove zemlje itd. Izvršeno je potpuno odvajanje sredstava za proizvodnju, koncentrisanih u rukama kapitalista, s jedne strane, i proizvođača, lišenih svega osim svoje radne snage, s druge strane. Protivrečnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja ispoljila se kao suprotnost između proletarijata i buržoazije.

Videli smo da se kapitalistički način proizvodnje ugurao u društvo proizvođača robe, individualnih proizvođača, između kojih su društvene

veze održavane putem razmene njihovih proizvoda. Ali svakom društvu koje se zasniva na robnoj proizvodnji svojstveno je da proizvođači u njemu gube vlast nad svojim sopstvenim društvenim odnosima. Svako proizvodi za sebe svojim slučajnim sredstvima za proizvodnju i za svoju posebnu potrebu u razmeni. Niko ne zna u kojoj količini njegov proizvod dolazi na tržište, u kojoj meri je uopšte potreban. Niko ne zna da li postoji stvarna potražnja za njegovim individualnim proizvodom, da li će moći naplatiti svoje troškove i da li će ga uopšte moći prodati. U društvenoj proizvodnji vlada anarhija. Ali robna proizvodnja, kao i svaki drugi oblik proizvodnje, ima svoje osobite, njoj svojstvene, od nje neodvojive zakone; i ti zakoni se ostvaruju uprkos anarhiji, u samoj toj anarhiji, kroz nju. Oni se ispoljavaju u jedinom obliku društvene veze koji i dalje postoji, u razmeni, i dejstvuju na pojedinačne proizvođače kao prinudni zakoni konkurencije. Ti zakoni su, dakle, samim tim proizvođačima od početka nepoznati i oni ih moraju postepeno otkrivati putem dugog iskustva. Oni se, dakle, ostvaruju bez proizvođača i protiv proizvođača, kao slepi prirodni zakoni njihovog načina proizvodnje. Proizvod vlada nad proizvođačima.

U srednjovekovnom društvu, naročito u prvim vekovima, proizvodnja je uglavnom bila namenjena sopstvenoj potrošnji. Ona je pretežno zadovoljavala samo potrebe potrošača i njegove porodice. Tamo gde su, kao na selu, postojali odnosi lične zavisnosti, ona je doprinosila i zadovoljenju potreba feudalnog gospodara. Tu se, dakle, nije vršila nikakva razmena, zato proizvodi nisu ni dobijali karakter robe. Seljačka porodica proizvodila je gotovo sve što joj je bilo potrebno, alate i odelo u podjednako meri kao i životne namirnice. Tek kad je dospela dotle da proizvodi izvestan suvišak preko svoje sopstvene potrebe i preko dažbina u naturi koje je morala davati feudalnom gospodaru, tek onda je proizvodila i robu; taj suvišak, bačen u društvenu razmenu, nuđen na prodaju, postao je roba. Gradske zanatlije morale su svakako još od početka proizvoditi za razmenu. No i oni su najveći deo proizvoda za svoju potrošnju izrađivali sami; oni su imali bašte i male njive; svoju stoku slali su u opštinsku šumu, koja ih je uz to snabdevala građom i ogrevom; žene su prele lan, vunu itd. Proizvodnja u cilju razmene, robna proizvodnja, bila je tek u začetku. Otuda i ograničena razmena, ograničeno tržište, stabilan način proizvodnje, lokalna izolovanost prema spoljnom svetu, lokalna udruženost iznutra: marka na selu, ceh u gradu.

Ali s proširenjem robne proizvodnje, a naročito s pojavom kapitalističkog načina proizvodnje, počeli su otvorenije i silnije dejstvovati i dotle latentni zakoni robne proizvodnje. Stare su veze oslabile, stare pregrade koje su podvajale bile su probijene, proizvođači su se sve više i više pretvarali u nezavisne, pojedinačne proizvođače robe. Anarhija društvene proizvodnje izbila je na videlo, dobivajući sve oštrije i oštrije karakter. Ali glavno oruđe pomoću kojeg je kapitalistički način proizvodnje povećao tu anarhiju u društvenoj proizvodnji, bila je baš direktna suprotnost anarhije: sve veće organizovanje proizvodnje kao društvene proizvodnje u svakom pojedinom proizvodnom preduzeću. Pomoću te poluge kapitalistički način proizvodnje je učinio kraj staroj mirnoj stabilnosti. Gde god je kapitalistički način proizvodnje bio uveden u neku industrisku granu, on pored sebe nije trpeo nikakav stariji metod proizvodnje. Gde god bi zavladao zanatom, uništavao je stari zanat. Polje rada postalo je bojno polje.

Velika geografska otkrića i kolonizacije, koje su im zatim sledovale, mnogostruko su povećale područje prodaje i ubrzale pretvaranje zanata u manufakturu. Ne samo da je izbila borba između pojedinih lokalnih proizvođača; lokalne borbe, sa svoje strane, istrošile su se u nacionalne borbe, u trgovinske ratove XVII i XVIII veka. Najzad su krupna industrija i stvaranje svetskog tržišta učinili tu borbu sveopštom i ujedno joj dali nečuvenu žestinu. Opstanak pojedinih kapitalista, kao i čitavih grana industrije i čitavih zemalja, zavisi sad od toga ko raspolaže povoljnijim prirodnim ili veštačkim uslovima proizvodnje. Onaj ko u toj borbi podleže, nemilosrdno se uklanja. To je Darwinova borba za individualni opstanak, prenesena s potenciranom žestinom iz prirode u društvo. Prirodno stanje životinje pretstavlja se kao vrhunac ljudskog razvitka. Protivrečnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja ispoljava se sada kao suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinačnoj fabrici i anarhije proizvodnje u čitavom društvu.

Kapitalistički način proizvodnje kreće se u oba ova oblika u kojima se ispoljava protivrečnost koja mu je svojstvena usled njegova porekla, i on bezizlazno opisuje onaj „začarani krug” koji je još Furije u njemu otkrio. To što Furije u svoje vreme svakako još nije mogao videti, to je da se taj krug postepeno sužava, da to kretanje zapravo predstavlja spiralu, i da se, kao i kretanje planeta, mora završiti sudarom s centrom. Pokretačka snaga društvene anarhije u proizvodnji pretvara veliku većinu ljudi sve više i više u proletere, i te iste proleterse će, najzad, učiniti kraj anarhiji u

proizvodnji. Ta ista pokretačka snaga socijalne anarhije u proizvodnji pretvara mogućnost beskrajnog usavršavanja mašina krupne industrije u prinudan zakon za svakog pojedinog industrijskog kapitalistu — on mora sve više i više usavršavati svoju mašineriju, ako neće da propadne. Ali usavršavati mašineriju znači činiti izlišnim ljudski rad. Ako uvođenje i proširivanje mašinerije znači potiskivanje miliona ručnih radnika od strane malog broja mašinskih radnika, onda poboljšavanje mašinerije znači potiskivanje sve većeg broja samih mašinskih radnika i, u krajnjoj liniji, stvaranje izvesnog broja raspoloživih najamnih radnika, koji premašuju prosečnu potrebu kapitala, stvaranje potpune industrijske rezervne armije, kao što sam je ja još 1845. nazvao, koja industriji stoji na raspolaganju kad ova radi punom parom, a izbacuje se na ulicu čim nastupi krah koji posle toga neminovno dolazi.

Ta armija, koju radnička klasa u svojoj borbi za opstanak protiv kapitala neprestano oseća kao olovni teret na nogama, služi kao regulator za održavanje radničkih nadnica na niskom nivou koji odgovara potrebama kapitalista. Na taj način mašinerija, govoreći Marksovim rečima, postaje najmoćnije oružje kapitala protiv radničke klase, sredstvo za rad stalno izbija radniku iz ruku sredstva za život, radnikov sopstveni proizvod pretvara se u oruđe za njegovo porobljavanje. Tako, ekonomisanje sredstvima za rad od samog početka postaje ujedno i najbezobzirnije rasipanje radne snage i otimanje normalnih uslova za funkciju rada; mašinerija, to najjače sredstvo za skraćivanje radnog vremena, preobraća se u najsigurnije sredstvo da se ceo život radnika i njegove porodice pretvori u radno vreme raspoloživo za oplodivanje kapitala; tako, prekomeran rad jednih postaje preduslov za nezaposlenost drugih, i krupna industrija, koja u hajci za novim potrošačima obleće čitavu zemljinu kuglu, ograničava kod kuće potrošnju masa na gladni minimum, potkopavajući time svoje sopstveno unutrašnje tržište. „Zakon koji relativno suvišno stanovništvo, ili industrijsku rezervnu armiju, stalno održava u ravnoteži sa obimom i energijom akumulacije prikiva radnika uz kapital čvršće nego Hefestovi klinici Prometeja za stenu. Taj zakon zahteva da akumulaciji kapitala odgovara akumulacija bede. I tako je nagomilavanje bogatstva na jednom polu u isti mah nagomilavanje bede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljavanja i moralnog pada na suprotnom polu, tj. na strani klase koja svoj vlastiti proizvod proizvodi u obliku kapitala” (Marks, „Kapital”, str. 671) A očekivati od kapitalističkog načina proizvodnje neku drugu raspodelu proizvoda, značilo bi isto što i zahtevati da elektrode jedne

baterije, dok su s njom povezane, ne rastavljaju vodu i ne razvijaju kiseonik na pozitivnom, a vodonik na negativnom polu.

Videli smo kako se do krajnosti povećana sposobnost usavršavanja moderne mašinerije, usled anarhije proizvodnje u društvu, pretvara u prinudni zakon za svakog pojedinog industrijskog kapitalistu da stalno poboljšava svoju mašineriju, da stalno povećava njenu proizvodnu snagu. U isti takav prinudan zakon pretvara se za njega i sama faktička mogućnost da proširuje opseg svoje proizvodnje. Ogromna snaga širenja krupne industrije, prema kojoj je snaga širenja gasova prava igračka, sada se pojavljuje pred nama kao potreba za kvalitativnim i kvantitativnim širenjem, koja prkosi svakom protivpritisku. Taj protivpritisak stvaraju potrošnja, prodaja, tržišta za proizvode krupne industrije. Ali sposobnost širenja tržišta, kako ekstenzivna tako i intenzivna, upravlja se po sasvim drugim zakonima, koji dejstvuju sa daleko manjom energijom. Širenje tržišta ne može ići u korak sa širenjem proizvodnje. Sukob postaje neizbežan, i pošto on ne može dovesti ni do kakvog rešenja dokle god ne razbije sam kapitalistički način proizvodnje, on postaje periodičan. Kapitalistička proizvodnja stvara nov „začarani krug”.

I zaista, od 1825., kada je izbila prva opšta kriza, ceo industrijski i trgovački svet, proizvodnja i razmena svih civilizovanih naroda i njihovih više ili manje varvarskih privesaka, ispada iz koloseka otprilike svakih deset godina jedanput. Trgovina zastaje, tržišta su prepuna, proizvodi u masama leže neprodati, gotov novac nestaje iz prometa, kredit prestaje, fabrike ne rade, radne mase oskudevaju u sredstvima za život, jer su proizvele suviše sredstava za život, bankrotstvo se niže za bankrotstvom, prinudne prodaje slede jedna za drugom. Zastoj traje godinama; proizvodne snage, kao i proizvodi, rasipaju se i uništavaju u masovnim razmerama, sve dok se najzad ne rasprodaju nagomilane količine robe izgubivši, u većoj ili manjoj meri, svoju vrednost i sve dok proizvodnja i razmena ne uđu postepeno ponovo u tok. Malo po malo kretanje se ubrzava, prelazi u kas, industrijski kas se pretvara u galop, koji se, opet, penje do razuzdanog karijera u opštoj industrijskoj, trgovačkoj, kreditnoj i špekulativnoj trci s preponama, da se najzad, posle najvratolomnijih skokova, opet nađe u jendeku kraha. I tako uvek iznova. To smo od 1825. doživeli već punih pet puta, a u ovom trenutku (1877.) doživljavamo to po šesti put. A karakter tih kriza tako je izrazit, da ih je Furije sve podjednako pogodio kada je prvu od njih obeležio kao: *crise plethorique*, kriza zbog izobilja. U krizama dolazi do nasilnog

izbijanja suprotnosti između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja. Robni promet jednim mahom je uništen: prometno sredstvo — novac — postaje smetnja prometa; svi zakoni robne proizvodnje i robnog prometa postavljeni su na glavu. Ekonomska kolizija dostigla je svoj vrhunac: način proizvodnje se buni protiv načina razmene.

Činjenica da se društvena organizacija proizvodnje u fabrici razvila do tog stepena da je postala nespojiva sa anarhijom proizvodnje u društvu, koja postoji pored i iznad nje, ta činjenica postaje i za same kapitaliste opipljiva, pošto se za vreme kriza vrši nasilna koncentracija kapitala putem propadanja mnogih krupnih, a još većeg broja sitnih kapitalista. Čitav mehanizam kapitalističkog načina proizvodnje otkazuje pod pritiskom proizvodnih snaga koje je on sam stvorio. On više ne može pretvoriti u kapital svu tu masu sredstava za proizvodnju; ona leže neiskorišćena i zato mora ostati neiskorišćena i industrijska rezervna armija. Sredstva za proizvodnju, sredstva za život, raspoloživi radnici, svi elementi proizvodnje i opšteg bogatstva postoje u izobilju. Ali „izobilje postaje izvor bede i oskudice” (Furije), jer baš ono sprečava da se sredstva za proizvodnju i za život pretvore u kapital. Jer u kapitalističkom društvu sredstva za proizvodnju ne mogu stupiti u dejstvo ako se prethodno ne pretvore u kapital, u sredstva za eksploataciju ljudske radne snage. Između njih i radnika stoji, kao sablast nužnost da se sredstva za proizvodnju i sredstva za život pretvore u kapital. Jedino ona sprečava sjedinjavanje stvarnih i ličnih poluga proizvodnje; jedino ona onemogućuje sredstvima za proizvodnju da funkcionišu, a radnicima da rade i žive. S jedne strane, dakle, kapitalistički način proizvodnje sam pruža dokaz o svojoj nesposobnosti da i dalje upravlja proizvodnim snagama. S druge strane, same te proizvodne snage sa sve većom silom gone na ukidanje protivrečnosti, neodoljivo traže da se oslobode svog svojstva kao kapitala, da im se stvarno prizna karakter društvenih proizvodnih snaga.

Taj protivpritisak proizvodnih snaga, koje se silno razvijaju, protiv njihovog svojstva kao kapitala, ta sve veća neophodnost da se prizna njihova društvena priroda primorava i samu kapitalističku klasu da s njima sve više i više postupa kao s društvenim proizvodnim snagama, ukoliko je to uopšte moguće u kapitalističkim odnosima. Period industrijske visoke konjunktore sa svojim bezgranično naduvenim kreditom, kao i sam krah usled sloma krupnih kapitalističkih preduzeća, gone ka onom obliku podruštvljavanja većih masa sredstava za proizvodnju koju susrećemo u različitim vrstama

akcionarskih društava. Neka od tih sredstava za proizvodnju i saobraćaj već su od samog početka tako ogromna, da ona, kao na primer železnice, isključuju svaki drugi oblik kapitalističke eksploatacije. Na izvesnom stupnju razvoja ni taj oblik nije više dovoljan: domaći krupni proizvođači jedne iste industrijske grane udružuju se u „trust”, u udruženje koje ima za cilj regulisanje proizvodnje; oni određuju opštu količinu onoga što treba proizvesti, raspodeljuju je među sobom i nameću unapred utvrđenu prodajnu cenu. Ali pošto se ti trustovi, čim poslovi postanu slabi, većinom raspadaju, oni tim samim dovode do još koncentrisanijeg podružtvljavanja: čitava industrijska grana pretvara se u jedno jedino veliko akcionarsko društvo, domaća konkurencija ustupa mesto domaćem monopolu toga društva. Tako se to desilo još 1890. s engleskom proizvodnjom alkalija, koja sada, posle prelaza svih 48 velikih fabrika u ruke jednog jedinog centralizovanog društva, radi s kapitalom od 120 miliona maraka. U trustovima se slobodna konkurencija pretvara u monopol, neplanska proizvodnja kapitalističkog društva kapitulira pred planskom proizvodnjom socijalističkog društva koje je na pomolu. Svakako, u početku još u korist kapitalista. Ali u tom svom obliku eksploatacija postaje toliko očigledna, da mora doći do njenog rušenja. Nijedan narod se ne bi pomirio s proizvodnjom kojom upravljaju trustovi, sa takvom neprikrivenom eksploatacijom društvene zajednice od strane malobrojne bande onih što samo seku kupone.

Bilo ovako ili onako, sa trustovima ili bez njih, zvanični predstavnik kapitalističkog društva, država, mora najzad preuzeti upravu nad proizvodnjom. Potreba pretvaranja preduzeća u državnu svojinu pojavljuje se najpre kod velikih saobraćajnih ustanova: pošte, telegrafa, železnica. Ako su krize razgolitile nesposobnost buržoazije da i dalje upravlja modernim proizvodnim snagama, onda pretvaranje krupnih proizvodnih i saobraćajnih ustanova u akcionarska društva, trustove i državnu svojinu pokazuje da buržoazija za tu svrhu nije ni potrebna. Sve društvene funkcije kapitalista vrše sada plaćeni nameštenici. Kapitalista nema više nikakvog drugog društvenog zanimanja osim da prima dohotke, seče kupone i igra na berzi, gde razni kapitalisti oduzimaju jedni drugima kapital. Dok je kapitalistički način proizvodnje najpre istiskivao radnike, on sada istiskuje same kapitaliste i uvršćuje ih, isto onako kao i radnike, u suvišno stanovništvo, iako još zasad ne u industrijsku rezervnu armiju.

Ali ni pretvaranje u akcionarska društva i trustove, kao god ni pretvaranje u državnu svojinu, ne ukida kod proizvodnih snaga njihovo svojstvo kapitala. Kod akcionarskih društava i trustova to se vidi jasno kao na dlanu. A i moderna država samo je organizacija koju buržoasko društvo sebi stvara da bi očuvalo opšte spoljne uslove za kapitalističku proizvodnju — protiv presezanja kako od strane radnika, tako i od strane pojedinih kapitalista. Moderna država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država kapitalista, idealni sveopšti kapitalista. Ukoliko više proizvodnih snaga ona preuzima u svoje vlasništvo, utoliko više postaje stvarni sveopšti kapitalista, utoliko više državljana eksploatiše. Radnici ostaju najamni radnici, proleter. Kapitalistički se odnosi time ne ukidaju, naprotiv, oni dostižu svoj vrhunac. Ali na vrhuncu dolazi do preokreta. Državna svojina nad proizvodnim snagama nije rešenje sukoba, ali ona u sebi krije formalno sredstvo, ključ za rešenje. To rešenje se može nalaziti samo u tome, da se faktično prizna društvena priroda modernih proizvodnih snaga, dalje, dakle, način proizvodnje, prisvajanja i razmene dovede u sklad s društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. A to se može postići samo na taj način, što će društvo, otvoreno i bez ikakvog okolišenja, uzeti u svoje ruke proizvodne snage, koje su prerasle svaki drugi način upravljanja sem društvenog. Tim samim će društveni karakter sredstava za proizvodnju i proizvoda, koji se danas okreće protiv samih proizvođača i koji periodično iz temelja potresa način proizvodnje i razmene, ostvarujući se samo nasilno i razorno kao slepi prirodni zakon — tim samim će on biti potpuno svesno priznat od strane proizvođača i pretvoriće se od uzroka poremećaja i periodičnih katastrofa u najmoćniju polugu same proizvodnje.

Sile koje deluju u društvu deluju potpuno kao i prirodne sile: slepo, nasilno, razorno, sve dok ih ne upoznamo i ne računamo s njima. Ali čim ih jednom upoznamo i shvatimo njihovu delatnost, njihove pravce, njihovo dejstvo, onda jedino od nas zavisi da li ćemo ih sve više potčinjavati našoj volji i pomoću njih postizati naše ciljeve. To naročito važi za današnje moćne proizvodne snage. Dokle god se budemo tvrdoglavo odupirali da razumemo njihovu prirodu i njihov karakter — a tome razumevanju se protivi kapitalistički način proizvodnje i njegovi branioci — dotle će te snage delovati uprkos nama, protiv nas, dotle će one vladati nama, kao što smo to opširno prikazali. Ali čim je jednom shvaćena njihova priroda, one se u rukama udruženih proizvođača mogu pretvoriti od demonskih gospodara u pokorne sluge. To je isto kao razlika između rušilačke snage elektriciteta u munji i ukroćenog elektriciteta telegrafa i električnog luka, kao razlika između požara i vatre koja deluje u čovekovo službi. Kada se s današnjim

proizvodnim snagama bude postupalo u skladu s njihovom najzad upoznatom prirodom, onda će na mesto društvene anarhije u proizvodnji doći društvenoplansko regulisanje proizvodnje prema potrebama kako celine, tako i svakog pojedinca. Time će kapitalistički način prisvajanja, u kome proizvod porobljava najpre proizvođača, a zatim i prisvajača, biti smenjen načinom prisvajanja proizvoda koji je zasnovan na samoj prirodi modernih sredstava za proizvodnju: to je, s jedne strane, neposredno društveno prisvajanje proizvoda kao sredstava za održavanje i proširivanje proizvodnje, a s druge strane, neposredno individualno prisvajanje proizvoda kao sredstava za život i za potrošnju.

Pretvarajući ogromnu većinu stanovništva sve više i više u proletere, kapitalistički način proizvodnje stvara silu koja je primorana da izvrši taj prevrat, ako neće da propadne. Goneći sve više i više na to da se krupna podružtvljena sredstva za proizvodnju pretvore u državnu svojinu, kapitalistički način proizvodnje sam pokazuje put za izvršenje toga prevrata. Proletarijat zauzima državnu vlast i pretvara sredstva za proizvodnju najpre u državnu svojinu. Ali tim on ukida i samog sebe kao proletarijat, ukida sve klasne razlike i klasne suprotnosti, pa i državu kao državu. Dosadašnjem društvu, koje se kretalo u klasnim suprotnostima, bila je potrebna država, tj. organizacija odgovarajuće eksploatorske klase, radi održavanja spoljnih uslova njene proizvodnje, dakle naročito radi nasilnog potčinjavanja eksploatisane klase ugnjetačkim uslovima, stvorenim postojećim načinom proizvodnje (ropstvo, kmetstvo ili feudalna zavisnost, najamni rad). Država je bila zvanični predstavnik čitavog društva, njegov sažet izraz u jednoj vidljivoj korporaciji, ali ona je to bila samo utoliko ukoliko je bila država one klase koja je u svojoj epohi zastupala celo društvo: u Starom veku — država građana-robotovlasnika, u Srednjem veku — država feudalnog plemstva, u naše doba — država buržoazije. Pošto država najzad postaje stvarni predstavnik celog društva, ona samu sebe čini izlišnom. Čim ne bude više nijedne klase koju treba držati u potčinjenosti, čim s klasnom vladavinom i borbom za individualni opstanak, zasnovanom na dosadašnjoj anarhiji proizvodnje, budu odstranjeni i sukobi i nasilja koji iz njih proizilaze, više neće imati ko da se ugnjetava, i iščezava potreba za naročitom ugnjetačkom silom, za državom.

Prvi akt u kome država stvarno istupa kao predstavnik celog društva — uzimanje u svoje vlasništvo sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen poslednji samostalni akt kao države. Mešanje državne vlasti

u društvene odnose postaje u jednoj oblasti za drugom izlišno i onda samo po sebi prestaje. Na mesto vladavine nad ljudima dolazi upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država se ne „ukida”, ona odumire. S tog stanovišta treba ocenjivati frazu o „slobodnoj narodnoj državi”, njenu privremenu agitatorsku opravdanost, kao i njenu apsolutnu naučnu neodrživost. Sa tog stanovišta treba takođe suditi o zahtevu takozvanih anarhista da se država ukine preko noći.

Otkako se u istoriji pojavio kapitalistički način proizvodnje, otada je preuzimanje celokupnih sredstava za proizvodnju od strane društva često lebdelo pred očima kako pojedinaca, tako i čitavih sekta, kao više ili manje nejasan ideal budućnosti. Ali to preuzimanje je moglo postati moguće i istorijski nužno tek kad su postojali stvarni uslovi za njegovo sprovođenje. Kao i svaki drugi društveni napredak, to preuzimanje ne postaje izvodljivo time što su ljudi uvideli da postojanje klasa protivreči pravdi, jednakosti itd, niti prosto usled želje da se klase ukinu, već usled izvesnih novih ekonomskih uslova. Cepenje društva na eksploatatorsku i eksploatisanu, na vladajuću i podjarmljenu klasu, bilo je nužna posledica ranijeg slabog razvoja proizvodnje. Dokle god ukupan društveni rad donosi takav prihod koji samo unekoliko premašuje minimum potreban za oskudnu egzistenciju svih, dakle, dokle god rad zahteva čitavo ili gotovo čitavo vreme velike većine članova društva, dotle se to društvo neminovno deli na klase. Pored te velike većine koja isključivo kuluči, stvara se klasa koja je oslobođena od neposredno proizvodnog rada i koja se bavi zajedničkim poslovima društva: upravljanjem radom, državnim poslovima, pravosuđem, naukama, umetnostima itd. Dakle, osnovu podele na klase čini zakon podele rada. Ali to ne isključuje da je ta podela na klase vršena silom i otimačinom, lukavstvom i prevarom, i da vladajuća klasa, pošto je jednom zajahala, nikad nije propuštala priliku da svoju vladavinu učvrsti na račun radne klase i da upravljanje društvom pretvori u pojačanu eksploataciju masa.

Međutim, ako podela na klase ima izvesno istorijsko opravdanje, ona ga ima samo za određen period vremena, za određene društvene uslove. Ona se zasnivala na nedovoljnoj proizvodnji i nju će ukloniti puni razvoj modernih proizvodnih snaga. I zaista, ukidanje društvenih klasa pretpostavlja takav stepen istorijskog razvitka, na kome je postojanje ne samo ove ili one određene vladajuće klase, nego postojanje vladajuće klase uopšte kao takve, prema tome i same podele na klase, postalo anahronizam, zastarelo. Ukidanje klasa pretpostavlja, dakle, tako visok stepen razvoja

proizvodnje, na kome prisvajanje sredstava za proizvodnju i proizvoda, a time i političke vlasti, monopola obrazovanja i duhovnog upravljanja od strane neke posebne društvene klase, postaje ne samo izlišno, nego postaje prepreka za ekonomski, politički i intelektualni razvoj. Taj stepen je sada dostignut.

Dok je političko i intelektualno bankrotstvo buržoazije jedva još tajna i za nju samu, njeno ekonomsko bankrotstvo ponavlja se redovno svakih deset godina. U svakoj krizi društvo se guši pod težinom svojih sopstvenih, za njega neupotrebljivih proizvodnih snaga i proizvoda, i bespomoćno stoji pred apsurdnom protivrečnošću da proizvođači nemaju šta da troše, jer nema potrošača. Ekspanzivna snaga sredstava za proizvodnju kida okove koje joj je stavio kapitalistički način proizvodnje. Njeno oslobođenje iz tih okova je jedini preduslov za neprekidno i sve brže razvijanje proizvodnih snaga i, prema tome, za praktično neograničeni porast same proizvodnje. Ali to nije sve. Pretvaranje sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu ne uklanja samo sadašnje veštačko kočenje proizvodnje, već i ono stvarno rasipanje i upropašćivanje proizvodnih snaga i proizvoda, koje je danas neizbežni pratilac proizvodnje i koje u krizama dostiže svoj vrhunac. Njime se, dalje, oslobađa za društvo masa sredstava za proizvodnju i proizvoda, jer se uklanja besmisleno rasipanje i raskoš današnjih vladajućih klasa i njihovih političkih predstavnika. Mogućnost da se pomoću društvene proizvodnje svim članovima društva obezbedi egzistencija, koja ne samo što je u materijalnom pogledu potpuno dovoljna i svakim danom se poboljšava, nego koja im takođe garantuje potpuno slobodno obrazovanje i primenjivanje njihovih telesnih i duhovnih sposobnosti, ta mogućnost sada prvi put postoji, ali ona postoji. Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u svojinu društva odstranjuje se robna proizvodnja, a time i vladavina proizvoda nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamenjuje se planskom svesnom organizacijom. Borba za individualni opstanak prestaje.

Tek time se čovek konačno izdvaja, u izvesnom smislu, iz životinjskog carstva, prelazi iz životinjskih uslova opstanka u istinske ljudske uslove. Životni uslovi, kojima su ljudi okruženi i koji su dosad vladali nad ljudima, dolaze sad pod vladavinu i kontrolu ljudi, koji sad prvi put postaju svesni, stvarni gospodari prirode, jer postaju gospodari svog podruštvljenog života. Zakone svog sopstvenog društvenog delanja, koji su im se dotle suprotstavljali kao tuđi prirodni zakoni, i koji su njima vladali, ljudi sada

primenjuju sa potpunim poznavanjem stvari, i oni, prema tome, gospodare tim zakonima. Sopstveni društveni život ljudi, koji im se dotle suprotstavljao kao nešto što im je nametnula priroda i istorija, postaje sada njihovo slobodno delo. Objektivne, tuđe sile, koje su dotle vladale istorijom, stupaju pod kontrolu samih ljudi. Tek od tog momenta će ljudi sami i potpuno svesno stvarati svoju istoriju, tek tada će društveni uzroci, koje oni budu stavljali u pokret, pretežno i u sve većoj meri imati one posledice koje oni žele. To je skok ovećanstva iz carstva nužnosti u carstvo slobode.

Na kraju, rezimirajmo ukratko tok razvitka koji smo izložili:

1. **Srednjovekovno društvo:** Sitna individualna proizvodnja. Sredstva za proizvodnju prilagođena individualnoj upotrebi i zato primitivno nezgrapna, skućena, s ništavnim učinkom. Proizvodi se za neposrednu potrošnju, bilo samog proizvođaća, bilo njegovog feudalnog gospodara. Samo tamo gde se pojavljuje višak proizvodnje preko te potrošnje, taj se višak nudi na prodaju i razmenjuje: robna proizvodnja je, dakle, tek u nastajanju; ali već sada ona u sebi nosi u klici anarhiju u društvenoj proizvodnji.
2. **Kapitalistićka revolucija:** Preobražaj u industriji, najpre putem proste kooperacije i manufakture. Dosad raštrkana sredstva za proizvodnju koncentrišu se u velikim radionicama i time se pretvaraju od individualnih sredstava za proizvodnju u društvena — to pretvaranje uglavnom ne dira u oblik razmene. Stari oblici prisvajanja ostaju na snazi. Pojavljuje se kapitalista: u svom svojstvu vlasnika sredstava za proizvodnju on prisvaja sebi takođe i proizvode i pretvara ih u robe. Proizvodnja je postala društveni akt; razmena i s njom prisvajanje ostaju individualni akti, akti pojedinaca: proizvod društvenog rada prisvaja sebi pojedinaćni kapitalista. To predstavlja osnovnu protivrećnost iz koje proistiću sve protivrećnosti u kojima se kreće današnje društvo i koje otvoreno ispoljava krupna industrija.
  - a) Proizvođać se odvaja od sredstava za proizvodnju. Radnik se osuđuje na dožvotni najamni rad. Suprotnost između proletarijata i buržoazije.
  - b) Sve se više ispoljavaju i sve jaće dejstvuju zakoni koji vladaju robnom proizvodnjom. Neobuzdana konkurent ska borba. Protivrećnost između društvene organizacije u pojedinoj fabrici i društvene anarhije u celokupnoj proizvodnji.

c) S jedne strane usavršava se mašinerija, što je usled konkurencije postalo prinudni zakon za svakog po jedinog fabrikanta, i to ujedno znači sve veće otpuštanje radnika: stvaranje industrijske rezervne armije. — S druge strane, bezgranično se proširuje proizvodnja, što je takođe za svakog fabrikanta prinudni zakon konkurencije. — Sa obeju strana nečuveno se razvijaju proizvodne snage, ponuda premašuje tražnju, hiperprodukcija, prezasićenost tržišta, krize se ponavljaju svakih deset go dina, začarani krug: ovde — obilje sredstava za proizvodnju i proizvoda, tamo — obilje radnika bez posla i bez sredstava za egzistenciju. Ali obe te poluge proizvodnje i društvenog blagostanja ne mogu se sjediniti, jer kapitalistički oblik proizvodnje onemogućuje proizvodnim snaga da deluju, a proizvodima da cirkulišu, osim pod uslovom da se prethodno pretvore u kapital, što se upravo sprečava njihovim sopstvenim izobiljem. Ta protivrečnost raste do apsurda: način proizvodnje buni se protiv oblika razmene. Time je dokazana nesposobnost buržoazije da i dalje upravlja sopstvenim proizvodnim snagama.

d) Sami kapitalisti su prisiljeni da delimično priznaju društveni karakter proizvodnih snaga. Veliki proizvodni i saobraćajni organizmi se pretvaraju najpre u svojinu akcionarskih društava, kasnije trustova, a zatim države. Buržoazija se pokazuje kao suvišna klasa: sve njene društvene funkcije vrše sada plaćeni nameštenici.

3. **Proleterska revolucija.** Protivrečnosti se razrešavaju: proletarijat uzima društvenu vlast u svoje ruke i pretvara pomoću te vlasti društvena sredstva za proizvodnju, koja buržoaziji izmiču iz ruku, u društvenu svojinu. Tim aktom on oslobađa sredstva za proizvodnju njihovog dosadašnjeg svojstva kao kapitala i daje njihovom društvenom karakteru punu slobodu razvijanja. Društvena proizvodnja po unapred utvrđenom planu postaje od sada moguća. Razvoj proizvodnje čini dalji opstanak raznih društvenih klasa anahronizmom. U onoj meri u kojoj iščezava anarhija društvene proizvodnje, u toj meri izumire i politički autoritet države. Ljudi, koji su najzad postali gospodari svog sopstvenog društvenog života, postaju time ujedno i gospodari prirode, gospodari samih sebe — postaju slobodni. Izvršiti to delo koje oslobađa svet, jeste istorijski poziv modernog proletarijata. Utvrditi istorijske uslove, a time i samu prirodu toga dela, i na taj način objasniti sada ugnjetenoj klasi, koja je pozvana da ga izvrši, uslove i prirodu njene sopstvene akcije, jeste zadatak naučnog socijalizma, koji je teorijski izraz proleterskog pokreta.